

“Het geloof dwaalt hier nog in de desolate straten”

Over eenvoud, fatsoen, herstel en geestelijke verzorging

Bij het afscheid van de TST op 21 oktober 2021

Sjaak Körver

[vooraf: Dia 1]

[bij start: Dia 2]

Inleiding

Het werk van de Amerikaanse fotografe Sally Mann heeft mij altijd gefascineerd, gebeten zeggen de Vlamingen. *Pur sang* zwart-wit, direct, existentieel, werk dat iedere theoloog en geestelijk verzorger zou moeten kennen. Zij is bekend geworden door de foto's van haar jonge kinderen, gebundeld in het boek *Immediate Family* (1992), waarover zij in haar autobiografie schrijft: 'Deze foto's kwamen snel, als een vloed ... als een dringende lichamelijke behoefte. Ze lagen voor de hand, ze lagen klaar om genomen te worden, bijna als hemelse geschenken' (Mann, 2016, p. 129). Het gaat om momenten die in een oogwenk verdwenen zijn, als je ze niet vastlegt, en dus nooit meer te zien. Het zijn beelden die verder reiken dan het moment zelf, die transcendentie in zich dragen. Het ontluiken van haar kinderen, het zoeken naar hun autonomie, de vitaliteit van hun spel: dit wilde zij in beeld brengen, niet als familiekiekjes maar als een universeel beeld, als ware schoonheid die de kijker naar een ander niveau tilt, geestverruimend werkt.

[Dia 3]

Ook in deze reeks is de kwetsbaarheid van het leven al te zien, iets wat in haar latere werk veel explicieter zal worden. Een bloedneus, ziek in bed, overgeven, een snee, een geschaafde knie, een blauw oog, een rug vol muggenbeten.

[Dia 4]

Eerder al is het te zien in haar boek *At Twelve* waarin zij meisjes op de rand van puberteit en volwassenheid, rond hun twaalfde, in beeld brengt. Sommige beelden maken duidelijk hoe breekbaar die ontluikende toekomst zou kunnen zijn (Mann, 1988, 1994). In haar latere werk komt het verval van het menselijk lichaam en de vergankelijkheid van het bestaan steeds uitdrukkelijker aan de orde.

[Dia 5]

Ze brengt het ouder wordende lichaam van haar man Larry in beeld, in *Proud Flesh* (2009). In *The Flesh and The Spirit* (2010) is het thema van het lichaam dat kracht en subjectiviteit vertegenwoordigt en tegelijk sterfelijk en kwetsbaar is, nog sterker aanwezig.

[Dia 6]

Het thema is echter het meest indringend aanwezig in haar serie *What Remains* (2003) met haar reportage over de *body farm* van een forensisch instituut waar zij de stadia van de ontbinding van menselijke lichamen in beeld brengt.

[Dia 7]

Naast het onderwerp drukt zij kwetsbaarheid uit met het collodiumprocedé waarmee zij haar foto's is gaan maken, waarbij een lichtgevoelige laag chemicaliën op een glasplaat wordt aangebracht. Die laag is uitermate kwetsbaar. Tijdens en na de opname kunnen beschadigingen ontstaan, wat een bijzondere diepte en schoonheid toevoegt aan het beeld.

[Dia 8]

Een bijzondere lijn in haar werk wordt gevormd door haar landschapsfotografie. Deze landschapsfotografie, gepubliceerd in het boek *Deep South*, tekent naar liefde voor het landschap van het Zuiden van de VS. Tegelijk, en dat is bijzonder, zijn in de foto's sporen van de Amerikaanse geschiedenis te vinden, de geschiedenis van slavernij, burgeroorlog, racisme (Mann, 2005). In de termen van Armando zou je van 'een schuldig landschap' kunnen spreken (Armando, 1996). Al deze thema's komen in haar autobiografie aan de orde (Mann, 2016, p. xiv).¹

Dat ik zo uitvoerig bij het werk van Sally Mann stilsta, heeft verschillende redenen. Zoals ik al zei, is haar werk in mijn ogen een belangrijke bron van inspiratie voor theologen en geestelijk verzorgers. De eeuwige thema's waar theologen en geestelijk verzorgers een belangrijk deel van hun tijd mee bezig zijn – schoonheid en verval, vitaliteit en kwetsbaarheid, onschuld en verantwoordelijkheid – weet zij op een ongeziene manier in beeld te brengen. Zelf heb ik deze thema's enkele jaren geleden VVV-verhalen genoemd: verhalen over verlies, verdriet en vergankelijkheid (Körver, 2018, 2019), of ook als 'dood en verderf' (Körver, 2017a).² Aan de hand van heel concrete onderwerpen heeft zij geprobeerd universele thema's aan de orde te stellen.

[Dia 9]

Dat brengt met zich mee dat zij niet gauw tevreden is, dat ze steeds weer zoekt naar dat precaire samengaan van het particuliere en het universele. Het is een soort wetenschap van het particuliere (Körver, 2020). In haar autobiografie doet zij uit de doeken hoeveel pogingen er nodig waren voor een scène van haar zoontje Emmett die in het water staat (Mann, 2016, pp. 120-127). Op zoek naar het juiste licht, de juist compositie, de juiste houding. Het doet denken aan hoe Vincent van Gogh steeds weer opnieuw probeerde het licht van de avond en de nacht beter op het doek te krijgen (van Heugten et al., 2008) – al doende op zoek blijvend naar het universele of transcendente in het particuliere – iets wat geestelijke verzorging ten diepste kenmerkt.

[Dia 10]

Een tweede reden is het collodiumprocedé. Dat is een zeer kwetsbaar, maar tegelijk een zeer precies procedé, waarbij je goed moet weten wat je doet, dat grote vakkennis vereist, dat elke keer weer nieuw lijkt, en waarvan de uitkomst nooit zeker is. Dat komt overeen met hoe geestelijk verzorgers vaak moeten werken. Een derde reden is dat om een goed beeld te krijgen, de fotograaf bereid moet

¹ Wie een indruk wil krijgen van haar werk, kan terecht op haar website <https://www.sallymann.com/>. Daarnaast is er in 2006 een documentaire gemaakt over haar en haar werk onder de titel *What Remains* (Cantor, 2006). Enkele jaren geleden is een overzicht van haar werk gepubliceerd: *A Thousand Crossings*. (Mann, 2018).

² Met dank aan geestelijk verzorger Karin Seijdell; de uitspraak is van een collega van haar die zij vroeg hoe zij het werk van een geestelijk verzorger ziet.

zijn om tijd te investeren. Het collodiumprocedé kost veel tijd, eist vertraging. In zekere zin heb je maar één kans. Kader, perspectief, licht en positie moeten goed gekozen zijn, waarbij ervaring en technisch kunnen van groot belang zijn.³ Ook dit elementen zijn die geestelijke verzorging kenmerken. Het gaat om trage vragen – een term van Harry Kunneman – die een zorgvuldig gekozen kader, invalshoek en perspectief vragen (Robbesom, 2017). Een vierde reden is dat werk en leven bij Sally Mann verweven zijn. Zo zoekt zij in haar autobiografie (Mann, 2016) naar de wortels van de thema's die haar in haar werk beheersen, en onderkent dat deze twee – leven en werk – niet zonder elkaar kunnen. Tevens blijkt dat taal en beeld op elkaar betrokken zijn en elkaar aanvullen. Beide elementen – de interactie tussen leven en werk, en tussen taal en beeld – zijn uitdrukkelijk in geestelijke verzorging aanwezig. Vervolgens, ten vijfde, weet Sally Mann een link te leggen, bewust of onbewust, met de maatschappelijke context, als het bijvoorbeeld gaat over de manier van fotograferen van kinderen, de confrontatie met de kwetsbaarheid en het einde van het leven, en de wijze waarop het slavernijverleden uitdrukkelijk maar vaak onopgemerkt aanwezig is in de hedendaagse samenleving. En dan tot slot, het werk van Sally Mann vormt een verbinding met het thema van deze conferentie. Verlies, verdriet en herstel tonen zich vooral lichamelijk. Of zoals de Nederlandse/Amerikaanse psychiater en onderzoeker op het gebied van traumabehandeling Bessel van der Kolk zegt: *The Body Keeps the Score* (Van der Kolk, 2015).

Al deze elementen of redenen vormen als het ware de grondtonen in mijn loopbaan, als geestelijk verzorger, als supervisor en trainer Klinische Pastorale Vorming en als docent en onderzoeker aan de universiteit. Over een aantal van deze grondtonen wil ik nog iets zeggen, alweer aan de hand van drie V's: namelijk verhaal, verbeelding en verontwaardiging. Het is een soort collage, waarin elementen uit mijn loopbaan, opvattingen over en inzichten in geestelijke verzorging, en persoonlijke inspiratiebronnen verweven zijn. En door beelden van een achtergrond voorzien.

[Dia 11]

Verhaal

Sinds ik op het gymnasium Rolduc in Kerkrade de eerste verzen van de Odyssee heb gelezen/gehoord, heb ik die onthouden: *Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλά πλάγχθη ...* In het Grieks. Hoewel we destijds, zeker in de bètaklas, maar een paar fragmenten lazen, die het hele verhaal in feite verminkten, zijn me deze beginwoorden bijgebleven. Het kan zijn, omdat ze destijds vaak herhaald zijn, erin gepompt. Het zou ook kunnen dat het met de inhoud van deze zinnen te maken had. In de schitterende vertaling van Imme Dros (Homerus, 1992, p. 15) klinken ze als volgt:

Zing van de man van duizend listen, Muze, die zoveel
rondzwierf, nadat hij de heilige stad van Troje verwoest had,
die van veel mensen zag hoe ze woonden en wist hoe ze dachten,
die veel ellende kreeg te verduren op zee, terwijl hij
vocht voor zijn leven en voor de thuiskomst van zijn vrienden.

[Dia 12]

³ Zie voor een Nederlandse fotograaf, Peter van Hal, die vandaag de dag met het collodiumproces werkt: <https://www.beeldspraakfotografie.nl/>.

In het onvolprezen programma op de Belgische zender Canvas *Alleen Elvis blijft bestaan* werd op 9 oktober jongstleden de auteur Stefan Hertmans geïnterviewd.⁴ Een scène uit *Der Himmel über Berlin* van regisseur Wim Wenders (1987) werd getoond, een film – ook in stemmig zwart-wit – die ik destijds – 1987 – heb gezien. Een van de twee engelen die al eeuwenlang door Berlijn dwalen, loopt in de gekozen scène op met een oude man die op zoek is naar de Potsdamer Platz in de door WO II verwoeste en verdeelde stad, op zoek naar ankerpunten voor zijn herinneringen. De engelen die voor de mensen niet zichtbaar zijn, kunnen wel de gedachten van de mensen horen. Ongemerkt leven de engelen met deze mensen die tobben over alledaagse zaken, mee en zijn hen tot steun. De poëzie van elke dag. In de scène is een allusie op de beginzinnen van de Odyssee, gesproken door de oude man die in de aftiteling als Homeros wordt aangeduid. Zijn verzoek is om de stem van al die gewone mensen die dag in dag uit in deze stad hun weg zoeken, te laten klinken, mededogen met hen te hebben en hen te troosten. Het is een ode aan de mensheid.⁵ Stefan Hertmans wees op het belang van de scène en van deze allusie, op het belang van een blijvend transcendent perspectief op de werkelijkheid. Zo'n oude tekst van Homeros is en blijft – ook voor mensen in deze tijd – een hulp voor hun oriëntatie in tijd en ruimte, op hun weg van oorsprong naar bestemming, van naam naar identiteit – om in de termen van Tjeu van Knippenberg te spreken (2018).

[Dia 13]

Dit laatste blijkt ook uit het werk van de Amerikaanse psychiater Jonathan Shay die in zijn boeken *Achilles in Vietnam* en *Odysseus in America* inzichtelijk maakt dat de Ilias en de Odyssee de verwoording en verbeelding zijn van de ervaringen van oorlogsveteranen. Hij constateert dit op basis van zijn werk met Vietnamveteranen (Shay, 1994, 2002). Posttraumatische stressstoornis en morele verwonding worden in de verhalen van Homeros verbeeld, vooral in de wederwaardigheden van Odysseus. Onwaarschijnlijke gebeurtenissen, hallucinante ontmoetingen, eindeloze omzwervingen en onbegrijpelijk destructief gedrag: veteranen kunnen het allemaal meemaken, toen en nu. De verhalen van toen werpen licht op huidige ervaringen, en de huidige ervaringen openen de verhalen van toen opnieuw. In beide richtingen, in deze dubbele hermeneutische beweging, ontstaan nieuwe perspectieven op het leven van mannen en vrouwen die zichzelf in de oorlog zijn kwijtgeraakt, het contact met de ander zijn verloren, jaren nodig hebben om thuis te komen (als dat al lukt). Nergens thuis, hun verhaal versplinterd, hun ziel verloren. Het sluit naadloos aan bij wat geestelijk verzorgers doen. Guus van Loenen, voormalig geestelijk verzorger in de ggz, beschreef de ernstige fysieke, psychische, morele en existentiële nood van een scherpshutter uit de Joegoslavische oorlog en de kracht van hoe oude verhalen en rituelen kunnen helpen om met zichzelf, het lot en God in het reine te komen. Bij deze man is sprake van herstel, weliswaar wankel, door de erkenning van wat hij – hoewel het een bevel was – in morele zin heeft misdaan en hoe hem dit heeft misvormd, en dit aan God voor te leggen. Het door Van Loenen ontworpen ritueel leunt op de Psalmen 51 en 139 (Van Loenen, 2016; Van Loenen et al., 2017). Bart Hetebrij, voormalig geestelijk verzorger in de krijgsmacht, heeft met veteranen opnieuw Libanon en Srebrenica bezocht en met hen daar een ritueel, een mars, voltrokken onder de noemer 'terugkeren om thuis te komen'. Onderdeel van het ritueel is het leggen van een steentje, verwijzend naar het oude joodse gebruik om een steentje op een graf achter te laten om de herinnering aan de overledene levend te houden (Hetebrij, 2020).

[Dia 14]

⁴ Zie: <https://www.vrt.be/nl/over-de-vrt/nieuws/2021/09/20/de-gasten-in-het-nieuwe-seizoen-van-alleen-elvis-blijft-bestaan/>.

⁵ Zie o.a.: <https://peterbosma.info/der-himmel-uber-berlin-1987/>.

Inmiddels had ik tijdens mijn theologieopleiding ondervonden hoe Bijbelse verhalen iets zeggen over bestaanservaringen destijds, en hoe zij dat nog steeds kunnen. Zo was er de exegeet Frits van Trigt die Bijbelse verhalen kon plaatsen in de culturele, maatschappelijke en politieke context, waarbij hij zijn eigen ervaringen met de Afrikaanse cultuur wist in te zetten (Van Trigt, 1961, 1964).⁶ Nog sterker drong zich dit besef op door een artikel dat het Nieuwe Testament beschrijft als de neerslag van het rouwproces van de leerlingen na de dood van Jezus. De verhalen en beschreven rituelen weerspiegelen het ingrijpende verlies, de rouw en het zoeken naar een nieuw perspectief en naar herstel (Kühnholz, 1975). Het was een openbaring voor me, geestverruimend en grensverleggend, een sleutelpublicatie, en een bevestiging van het ervaringskarakter van Bijbel en religie. De studie van de Zweedse religiepsycholoog Hjalmar Sundén *Die Religion und die Rollen* werkte ook op die manier en opende mijn ogen voor het feit dat de Bijbelse verhalen een spel van rollen en tegenrollen vormen waarmee ook de hedendaagse luisteraar of lezer zich kan identificeren en zodoende in interactie kan treden met de christelijke traditie (Sundén, 1966, 1975). Het maakt verhalen spannend, dynamisch en vol van mogelijkheden en perspectieven. Het verhaal van de verloren zoon is zo'n verhaal, een verhaal dat dicht bij mijn eigen biografie kwam (Körver, 1977, 1982). Deze inzichten hebben me steeds weer geïnspireerd om die interactie met Bijbelteksten op te zoeken en erover te schrijven, bijvoorbeeld om de *Brief aan de Hebreëën* te benaderen met behulp van persoonlijke herinneringen, een film, een roman en een gedicht en op deze manier dichterbij de onderliggende levenservaringen te komen (Körver, 2004), om het boek *Jesus Sirach* te onderzoeken vanuit het leerproces van de pastor en geestelijk verzorger die te maken krijgen met de schok die de praktijk met zich meebrengt, het moeten improviseren en het leren reflecteren in die praktijk (Körver, 2009), en onlangs nog een artikel over hoe Maria figureert in hedendaagse levens- en geloofservaringen (Körver, 2021b).

[Dia 15]

Verbeelding

Het thema verbeelding sprak al tussen de regels door in het voorgaande. Gaandeweg heb ik geleerd om hier oog voor te krijgen, te begrijpen hoe het werkt en vervolgens om het in te zetten in geestelijke verzorging. De praktijk is daarbij een noodzakelijke leerplek. Niet voor niets dat een belangrijk leerprincipe in supervisie is 'leren door ervaring'. Ik heb het nooit beter geformuleerd gezien dan door de Amerikaanse filosoof Donald Schön (Schön, 1987, p. 93):

De paradox van het leren van een nieuwe bekwaamheid is: dat een student in het begin niet begrijpt wat hij moet leren, dit alleen kan leren door zichzelf te scholen, en zichzelf alleen kan scholen door uit te voeren wat hij nog niet begrijpt.⁷

Door vallen en opstaan ontwikkelt een theoloog of geestelijk verzorger haar of zijn professionaliteit, wordt hij – zoals de supervisor Louis van Kessel zegt – een 'beroepspersoon' (Van Kessel, 1989). Deze ontwikkeling kan echter niet zonder reflectie plaatsvinden. Dat betekent dat leren door ervaring steeds moet worden verbonden met reflectie, leren in supervisie (Andriessen, 1975; Siegers, 2002). Juist in supervisie over mijn eigen werk als geestelijk verzorger en later tijdens mijn opleiding tot

⁶ In zijn necrologie klinkt de betrokkenheid op de hedendaagse samenleving van deze oudtestamenticus door: <http://defunts.smainternational.info/en/necrologe/1238-le-pere-frits-van-trigt>.

⁷ 'The paradox of learning a really new competence is this: that a student cannot at first understand what he needs to learn, can learn it only by educating himself, and can educate himself only by beginning to do what he does not yet understand'.

supervisor en trainer Klinische Pastorale Vorming (KPV) heb ik geleerd om mijn observaties en ervaringen in de praktijk in kaart te brengen, met elkaar en met beschikbare theorie te verbinden, en de aanwezige *tacit knowledge* (Polanyi, 1967) te verwoorden voor zover dit mogelijk is. Het is een voortdurend proces van differentiëren en integreren, misschien wel de twee meest belangrijke begrippen voor iemands leerontwikkeling in leven en werk (Werner, 1957; Breeuwsma, 1993; Lanser, 2004). Mijn werk als geestelijk verzorger, maar ook mijn werk als onderzoeker, is bewuster, methodischer en doelgerichter geworden door supervisie en door de opleiding tot supervisor. Ik gun het elke geestelijk verzorger, ik gun het vooral ook elke onderzoeker.

[Dia 16]

Al doende leerde ik dus te werken met verbeelding. In preken en kortere overwegingen die – toen ik in 1982 in het Catharinaziekenhuis in Eindhoven ging werken – in de dagelijkse vieringen werden gehouden, om te proberen de lezingen uit het leesrooster bij de ervaringen in het ziekenhuis te brengen. Tijdens de rituelen aan het bed of in kleine kring, vooral de ziekenzalving, om de ervaring van eindigheid en afscheid een kader en perspectief te bieden met behulp van oude woorden en gebaren die tegelijk zo universeel zijn. Tijdens de bijbelmeditaties in het kader van de KPV om deelnemende pastores, predikanten en geestelijk verzorgers dichter bij hun symbolisch bewustzijn (Van den Berk, 1999) te brengen, met behulp van een Bijbeltekst, meditatie hierover en een door hen achteraf getekende impressie. Het speelde ook een belangrijke rol bij het bezoek dat ik met KPV-groepen bracht aan de schilder Ton Frenken die onder het genot van een glas wijn in zijn atelier aanstekelijk kon vertellen over de relatie tussen religie en kunst en hoe dit in zijn werk een rol speelde. Prachtig is zijn werk over het crucifix van Cimabue uit 1290 dat na de overstromingen van 1966 in Venetië dagenlang in het water lag. Tijdens de restauratie kwam de voorafbeelding op het hout tevoorschijn, een schaduw, die Frenken tot een aantal werken inspireerde die ruimte openlaten voor de contemporaine verbeelding van het transcendente of numineuze (Claessens et al., 1994; Frenken & Prins, 1995).

[Dia 17]

Bijbelse verhalen van toen stimuleren de verbeelding van nu, zoals ook in deze foto van de Bredase fotograaf Riesjard Schropp.⁸

Misschien is het project *Bewaakte ogenblikken* van de schilder Henk Hage wel het mooiste project dat ik op het terrein van geestelijke verzorging en verbeelding ken.

[Dia 18]

Hage had eerder een boek uitgebracht met als titel *Onbewaakte ogenblikken* (2006) met de zelfportretten die hij een aantal jaren op kleine paneeltjes in olieverf schilderde, geïnspireerd door het zelfportret van Rembrandt als de apostel Paulus. 'Al vijfendertig jaar zit ik vast, Henk. En weet je hoe ik het volhoud? Alleen dankzij hulp van God'.⁹ Deze woorden zijn van een van de 88 patiënten die Hage heeft geschilderd in de longstay afdeling van de forensische kliniek van de Pompestichting in Zeeland (NB) (Hage, 2016, p. 122). Het was een idee van de geestelijk verzorger Marco Luijk, opgekomen door een lied van Huub Oosterhuis en Bernard Huijbers: *Delf mijn gezicht op, maak mij mooi* (Oosterhuis & Huijbers, 1988). Mensen willen gezien worden, gekend. Ze willen bestaan – ondanks hun misdaad of hun stoornis. Hoewel in het juridisch en therapeutisch proces elke steen van

⁸ Zie: <http://www.schropp.nl/>.

⁹ Zie voor deze passage ook: Körver, J. (2018). Schoonheid van verval. Aandacht voor verlies, verdriet en vergankelijkheid. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 21(91), 22-29. Als beeldtentoonstelling zijn een aantal van de portretten van deze longstayers gepubliceerd in het Tijdschrift Geestelijke Verzorging (Van Haarlem, 2018).

hun bestaan omgekeerd is en ze elk uur van de dag onder toezicht staan, worden ze niet gezien, niet in de zin zoals de geestelijk verzorger bedoelt.

[Dia 19]

Op elk paneeltje, vanwege de anonimiteit alleen voorzien van een van de namen van de 88 (sic!) sterrenbeelden, staat het portret van een van de longstayers – onherkenbaar. Tijdens het schilderproces is in het portret de ziel van de geportretteerde zichtbaar geworden. ‘Elke gedetineerde is, behalve een monster in de ogen van de wereld, ook een verloren ziel, en toch heeft hij even de witte steen in handen gehad en de nieuwe naam¹⁰ gelezen, en hem vervolgens aan de schilder gegeven. Die hem op het paneeltje aan het licht zal brengen’ – aldus Willem Jan Otten die een inleiding heeft geschreven voor de boekuitgave (Otten, 2016, p. 9). Hoe houd je het vol, vijfendertig jaar in een forensische kliniek, tot de dood erop volgt? Hage schrijft in zijn dagboek nog meer over deze man: ‘Er is veel zon in *Ant*¹¹. Als ik denk aan hoelang hij al achter de tralies zit, is het een wonder hoe positief hij is. (...) Het gesprek gaat over lijden, medelijden en over God: “Weet je Henk, dat God tussen de mensen is? Als twee mensen elkaar echt ontmoeten, dan is God daartussen.” “Je kunt wensen, dat dat ook zo is als iemand naar de portretten kijkt.” “Ja, dat is zeker zo.”’ (Hage, 2016, p. 123). De longstay tbs’ers zijn gezien, hun gezicht is opgedolven, hun ziel is tastbaar in de ruwe streken verf, hun verlangen, hun beschadigingen, het herstel waaraan wordt gewerkt – in het scherpe besef overigens van de schade die zij anderen hebben toegebracht. Onherkenbaar en toch gezien.

[Dia 20]

Symboliek, verbeelding en ritueel zijn gaandeweg mijn loopbaan als geestelijk verzorger en later als onderzoeker steeds centraler komen te staan. In het Case Studies Project werd gaandeweg duidelijk dat deze elementen centraal staan in het werk van geestelijk verzorgers, zoals blijkt uit de gedetailleerde beschrijvingen van hun begeleidingscontacten (Walton & Körver, 2017; Kruizinga et al., 2020). Op basis van zijn reflecties op het CSP heeft Martin Walton, samen met zijn onderzoeksgemeenschap, de term esthetische counseling als essentieel onderdeel van geestelijke verzorging voorgesteld (Walton, 2019, 2020). Verbeelding zit dicht op de huid, soms zelfs letterlijk, zoals de nieuwe tatoeage van een vrouw, opnieuw opgenomen in het ziekenhuis nadat de donornier is afgestoten. Het is een dolfijn die uit het water spring, met de tekst *Luctor et Emergo* erbij. Aan de hand van dit beeld komen in het gesprek met de geestelijk verzorger haar kwetsbaarheid en haar verlangen om te leven ter sprake (Körver et al., 2020, pp. 152-155). In een andere casus vormen het mechanische vogeltje in een kooitje op het nachtkastje en de rode waxjas die bij de deur van de ziekenhuiskamer hangt, de verbeelding van de ambivalentie van de patiënt die al maanden is opgenomen, afhankelijk blijft van de beademing en, ondanks haar angst, er toch op hoopt weer vrij rond te kunnen lopen (Körver, 2020, p. 75). Op basis van mijn eigen ervaringen als geestelijk verzorger en de ervaringen van geestelijk verzorgers en studenten die ik als supervisor, trainer en docent heb begeleid, en op basis van inzichten uit onderzoek beschouw ik het ritueel handelen als de ziel van geestelijke verzorging, waarbij ritueel als een ruimte fungeert waar existentiële ervaringen een plek en oriëntatie kunnen krijgen, zelfs als de betrokkenen uit verschillende levensbeschouwelijke of religieuze achtergronden komen (Körver, 2012, 2016, 2017b).

[Dia 21]

¹⁰ Een verwijzing naar Openbaring 2,17: ‘(...) Wie overwint zal ik van het verborgen manna geven, en ook een wit steentje waarop een nieuwe naam staat die niemand kent, behalve degene die het ontvangt’ (NBV).

¹¹ Afkorting van het sterrenbeeld *Antlia* (Luchtpomp), de naam op het paneeltje van deze man.

Verontwaardiging

Al vroeg in mijn loopbaan ontwikkelde ik een gevoeligheid voor de context van de geestelijke verzorging. Het viel bijvoorbeeld op dat op de kankerafdeling de mensen die apart lagen, minder aandacht kregen. Een kamer apart betekende: zeer ernstig ziek of de laatste levensfase. Een patiënt die met mij hierover sprak, heb ik geadviseerd bij de volgende visite over de mogelijkheid van euthanasie te spreken. Het resultaat: artsen en verpleegkundigen gingen met hem in gesprek. Het viel op dat poetsers en afdelingsassistenten vaak beter op de hoogte waren van hoe patiënten zich voelden. Van onschatbare waarde waren de kopjes koffie met de telefonistes die zeer goed op de hoogte waren van het reilen en zeilen in het ziekenhuis. Een verwijzing naar de geestelijke verzorging bleek niet altijd op basis van inhoud te gebeuren; vaker was er sprake van onwil of onmacht bij de verwijzer om een heikel onderwerp aan de orde te stellen. De uitspraak 'Jullie hebben toch tijd' kon ook betekenen dat verwijzers verkeerde prioriteiten in hun eigen handelen stelden. Het maandelijkse gesprek met de raad van bestuur was niet altijd een voordeel; het kon de geestelijke verzorging ook isoleren van ander overleg en contact op andere niveaus in de organisatie. Het vermijden van overleg en samenwerking door geestelijk verzorgers met andere professionals betekende ook vaak het onvermogen om het eigen domein, de eigen doelen en de eigen werkwijze te verwoorden.

Tijdens mijn supervisieopleiding is die gevoeligheid voor de structurele patronen, voor de systemische aspecten gegroeid (Körver, 1999a, 1999b, 2005). Steeds meer ben ik geestelijke verzorging, binnen welk werkveld dan ook, gaan bezien vanuit het perspectief van samenwerking met andere professionals, gestimuleerd ook de collega-psychiater Rob Adank bij Reinier van Arkel: 'Je moet beseffen dat als je in de ggz op de een of andere manier mensen begeleid, je een behandelaar bent. Wil je dat niet, dan heb je hier niets te zoeken'. Het heeft me geleerd om transparant te zijn over doelen en interventies, te zoeken naar de eigen bijdrage en die af te stemmen op wat andere professionals doen. Zonder overigens de waarden of het domein die eigen zijn aan geestelijke verzorging uit het oog te verliezen (Körver, 2014). En juist die eigen waarden, de eigen blikrichting en oriëntatie van geestelijke verzorging hebben iets bij te dragen. Frans Vosman noemde dat complexiteitsreductie, waarbij hij de positie of rol van de geestelijk verzorger prachtig omschrijft als verticalist (Vosman, 2012). De geestelijk verzorger is degene die – overigens samen met anderen – op zoek gaat naar waar het in de desbetreffende organisatie ten diepste om gaat, dwars door alle protocollen en procedures heen, dwars door alle organisatie- en beleidsplannen heen, dwars door alle lagen van wijkende verantwoordelijkheden en wijkend leiderschap heen (Siegers, 1995, pp. 120-142; Witteveen et al., 2004).

[Dia 22]

U proeft het goed. Hier spreekt verontwaardiging. De verontwaardiging als een longarts geen ruimte krijgt om met patiënten goed door te spreken dat verder behandelen geen zin heeft, als deze longarts dit gesprek niet kan declareren in het systeem, en als het meer, ook financieel, oplevert om wel een behandeling aan te bieden. De verontwaardiging als het voorschrijven van een cholesterolverlager als primaire preventie door de huisarts wordt voorgeschreven op basis van een protocol, terwijl onderzoek laat zien dat dit geen zin heeft voor de hele groep. De verontwaardiging toen mijn moeder, in haar laatste levensfase, een gesprek met een pastor wilde en een verpleegkundige zei: 'Mevrouw, we gaan hier toch niet moeilijk doen'. De verontwaardiging als veteranen soms jarenlang moeten vechten om erkend te worden als oorlogsslachtoffer en de juiste hulp te krijgen. De verontwaardiging als in de coronacrisis de overheid vooral in korte termijnen – lees besmettingscijfers – denkt en geen overkoepelend verhaal brengt waarin solidariteit en verantwoordelijkheid doorklinken (Körver, 2021a). De verontwaardiging als managers komen en vooral weer binnen vijf jaar gaan, organisatieverandering op verandering stapelen, het geheugen van

een organisatie moedwillig negeren en geen leiding geven. De verontwaardiging als wetenschap zich opsluit in gefragmenteerd onderzoek dat weinig relatie heeft met het bestaan van alledag, of als de praktijk vooral als hinderlijk wordt ervaren. De verontwaardiging vooral als mensen die in financieel, politiek en cultureel opzicht minder mogelijkheden hebben, onfatsoenlijk worden bejegend, worden vernederd en de rekening van falend beleid en ondoordachte regelgeving betalen (Van der Zwaard, 2021).

[Dia 23]

Vorige maand bezocht ik de toneelvoorstelling *Wie heeft mijn vader vermoord?* Dit aangrijpend toneelstuk is een bewerking van het boek *Ze hebben mijn vader vermoord* van de Franse auteur Édouard Louis (2019). Hans Kesting speelt op magistrale wijze een psychodrama waarin hij regelmatig van rol wisselt tussen de zoon, de vader en de moeder. Louis, de zoon, keert na jaren terug naar de lelijke, grauwe industriestad, de stad van zijn jeugd. Hij gaat in gesprek met zijn vader. Woede en verwijten. Hunkering ook naar erkenning en liefde. Herinneringen over hoe zij zich als kind in de steek gelaten voelde, gekleineerd, miskend als homofiele puber. In de loop van het verhaal vindt er een kanteling plaats. De economische en politieke context verschijnt in beeld. Het besef dringt door dat zijn vader fysiek en mentaal te gronde is gericht: door een zwaar bedrijfsongeval en vervolgens door de bezuinigingen op uitkeringen die vooral de Franse onderklasse hard treffen. Vroegtijdig oud en ziek, sociale overbodigheid, alcoholisme, een politieke ommezwaai van uiterst links naar uiterst rechts. In zijn boek dat eerder een pamflet is, noemt hij de namen: Holland, Valls, El Khomri, Hirsch, Sarkozy, Macron, Bertrand, Chirac: zij hebben zijn vader gemaakt tot het wrak dat hij is, hebben hem vermoord. Het is een onverholven aanklacht. 'Mijn boek verzet zich tegen wie u bent en wat u doet. Ik schrijf om u te schande te maken', twitterde Louis aan Macron toen deze zich de diagnose van het boek wilde toe-eigenen.¹²

[Dia 24]

Eenzelfde verontwaardiging en respect spreken uit het boek *De onfatsoenlijken: Een reis door populistisch Europa* van de Belgische journalist Jan Antonissen (2018). Antonissen spreekt met de 'restjesmensen': 'flexwerkers, gedetacheerde arbeiders, nachtwerkers, zelfstandigen zonder personeel, en al te vaak ook ... vrijwilligers en werklozen' (Antonissen, 2018, p. 24). Hij geeft hen een stem, treedt hen met respect tegemoet, oordeelt niet, maakt hun verhaal toegankelijk, laat hun vernedering zien. Eerder al deed de politicus Jan Béghin dit al in zijn boek over de armoede in Brussel, een verhaal van verbeelding en verontwaardiging waarmee hij bij zijn eigen partij, nota bene de Christelijke VolksPartij, geen gehoor vond (Béghin, 2006). Het boek van Antonissen, en de daarop gebaseerde zevendelige documentaire, laten zich niet zo gemakkelijk verteren als de gepolijste verhalen die Foeke Obbema in zijn boeken over de zin van het leven en over levensverhalen presenteert (Obbema, 2019, 2021). De wereld van *De onfatsoenlijken* komt dichterbij de praktijk van geestelijke verzorging.

In deze boeken (Louis, Antonissen, Béghin) komen alle lijnen samen:

- *verhalen* die ontdekt, verwoord en afgemaakt moeten worden om zich thuis te kunnen voelen in het eigen bestaan, in de wereld, in de eigen geschiedenis. Wie geen verhaal heeft, heeft geen dak boven zijn hoofd, en omgekeerd (Hoogenboezem, 2003);
- *verbeelding* die ruimte schept voor alternatieve werkelijkheden die op zijn minst helpen om te leven met verdriet, verlies en vergankelijkheid. Verbeelding die put uit het geheugen van

¹² Geciteerd op: <https://ita.nl/nl/voorstellingen/wie-heeft-mijn-vader-vermoord/1654756/>.

de religieuze tradities en die de macht uitdaagt (Droogers, 2010), gevaarlijke herinneringen – in de termen van Johann Baptist Metz (2006);

- *verontwaardiging* die openlegt hoe de economische, politieke, maatschappelijke en culturele contexten van invloed zijn op het persoonlijke verhaal, en vaak mensen vernederen en onfatsoenlijk behandelen (Vergouwen & Westerink, 2021).

Geestelijk verzorgers staan hiervoor in, iets wat zij kunnen vanuit het perspectief van zingeving en levensbeschouwing. Het perspectief van een groter verhaal, een traditie die verhalen biedt, verbeelding activeert, en verontwaardiging argumenten verschaft. Dit perspectief biedt eenvoud, fatsoen en herstel. Een oriëntatie ook in tijd en ruimte, op ieders weg van oorsprong naar bestemming, van naam tot identiteit (Van Knippenberg, 2018).

[Dia 25]

‘Het geloof dwaalt hier nog in de desolate straten’

Ja, en dan de titel nog. Die verwijst naar een fotoproject van de Belgische fotograaf Gert Verbelen *The Inner Circle of Europe* (2015). De fotograaf heeft samen met zijn broer van achttien Europese landen op meetkundige wijze het middelpunt vastgesteld. Voor België is dit het dorpje Courcelles, ten westen van Charleroi, in de streek van de vroegere Waalse steenkoolmijnen en zware industrie.

[Dia 26]

Verbelen heeft steeds een week doorgebracht in het dorp in of vlakbij dat middelpunt. Bijna zonder uitzondering kwam hij uit bij een vergeten, doods dorp waar niets lijkt te gebeuren. Zonder uitzondering ver weg van het Europa van de grote steden, de stedentrips en de globalisatie. Het zijn plekken waar we normaal niet komen, een wereld die we niet kennen.

[Dia 27]

De fotograaf gaat in een lagere versnelling om het detail te kunnen zien, de verkeersborden en -lichten, de heg, mensen in of voor hun huis.¹³ De epiloog is van een andere Belgische fotograaf, Stephan Vanfleteren (2015, pp. 300-301):

Als je op het platteland bent opgegroeid, dan brengen deze foto's herinneringen mee. Alles ademt prostaat en reuma. Het geloof dwaalt hier nog in de desolate straten.

En iets verder:

Weer die brievenbus fotograferen. Hetzelfde, maar anders. Want niets is hetzelfde. We denken dat tijd stilstaat maar dat is niet zo. En als dingen niet veranderen, verandert het licht wel. Je kan nooit genoeg ogenschijnlijk dezelfde foto maken. Mensen zijn uniek. Maar de dingen ook en het licht nog meer.

[Dia 28]

Dit is wat geestelijk verzorgers moeten doen: steeds maar weer naar die heel gewone verhalen luisteren, van gewone mensen, die dag in dag uit worstelen om het hoofd boven water te houden. Het is verbazingwekkend hoeveel geloof nog in deze verhalen, in die desolate straten dwaalt. Het

¹³ Zie voor een reeks foto's uit dit project: <https://gertverbelen.be/innerCircle.html>.

vergt precisie om dit op te vangen, rust, fatsoen ook. En een oog voor de kleine veranderingen, het licht dat steeds iets anders valt. Geestelijk verzorgers zijn als fotografen, en dragen zo bij aan herstel.

Literatuur

- Andriessen, H. C. I. (1975). *Leren aan ervaring en supervisie*. Dekker & van de Vegt.
- Antonissen, J. (2018). *De onfatsoenlijken. Een reis door populistisch Europa*. Polis.
- Armando. (1996). *Het schuldige landschap - Die schuldige Landschaft*. Voetnoot.
- Béghin, J. (Ed.). (2006). *Armoede in Brussel. Pauvreté à Bruxelles*. Koerdisch Instituut - EPO.
- Berk, T. van den (1999). *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*. Meinema.
- Breeuwsma, G. (1993). *Alles over ontwikkeling. Over de grondslagen van de ontwikkelingspsychologie*. Boom.
- Cantor, S. (2006). *What remains. The life and work of Sally Mann*. Zeitgeist Films.
- Claessens, W., Bodelier, R., & Siebers, P. (Eds.). (1994). *De witte stilte. Drie teksten over het numineuze. Beschouwingen over de schilderijen van Ton Frenken en de muziek van Daan Manneke*. Edmund Husserl-Stichting - Uitgeverij H. Gianotten.
- Droogers, A. (2010). *Zingeving als spel. Over religie, macht en speelse spiritualiteit. Een gids voor vrije zinzoekers*. Parthenon.
- Frenken, T., & Prins, W. (1995). *Schilderijen en tekeningen*. Museum voor Religieuze Kunst.
- Haarlem, N. van (2018). Mensen als jij en ik? Ontmoetingen van kunstenaar Henk Hage op de longstay afdeling van de TBS-kliniek. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 21(92), 10-11.
- Hage, H. (2006). *Onbewaakte ogenblikken. Zelfportretten*. Christofoor.
- Hage, H. (2016). *Bewaakte ogenblikken. Portretten van longstay tbs'ers*. Uitgeverij Vantilt.
- Hetebrij, B. (2020). Beschadigd in de frontlinie. Rituelen voor veteranen en politiemensen binnen humanistische geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 23(97), 10-17.
- Heugten, S. van, Pissarro, J., & Stolwijk, C. (Eds.). (2008). *Van Gogh en de kleuren van de nacht*. Van Goghmuseum - The Museum of Modern Art - Mercatorfonds.
- Homerus (1992). *Odyseeia. De reizen van Odysseus* (I. Dros, Trans.; 4 ed.). Querido.
- Hoogenboezem, G. (2003). *Wonen in een verhaal. Dak- en thuisloosheid als sociaal proces*. De Graaff.
- Kessel, L. van (1989). De leerweg in supervisie. Een model voor het geven van leerhulp. In W. Rigger (Ed.), *Supervisor worden - supervisor blijven. Liber Amicorum voor Dinie Haan en Frans Siegers bij gelegenheid van hun afscheid op 28 juni 1989 te Amsterdam* (pp. 56-70). Voortgezette Opleidingen Amsterdam.
- Knippenberg, T. van (2018). *Existentiële zielzorg. Tussen naam en identiteit*. Van Warven.
- Kolk, B. van der (2015). *The Body Keeps the Score. Mind, brain and body in the transformation of trauma*. Penguin Books.
- Körver, J. (1977). *De parabel van de verloren zoon. Een exegetische en psychoanalytische lezing van Lk 15, 11-32* [Kandidaatsscriptie, Hogeschool voor Theologie en Pastoraat]. Heerlen.
- Körver, J. (1982). 'En Hij sprak: "Een man had twee zonen".' *Een poimenisch onderzoek naar het rollenspel in Lukas 15, 11-32* [Masterthesis, Hogeschool voor Theologie en Pastoraat]. Heerlen.
- Körver, J. (1999a). De organisatiecontext van pastorale supervisie. *Supervisie in Opleiding en Beroep*, 16(1), 3-16.
- Körver, J. (1999b). Organisatie, het pastorale beroep en supervisie. *Supervisie in Opleiding en Beroep*, 16(4), 21-34.
- Körver, J. (2004). De Brief aan de Hebreëën. Verbonden. In F. Maas, J. Maas, & K. Spronk (Eds.), *De Bijbel spiritueel. Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften* (pp. 729-736). Meinema - Pelckmans.
- Körver, J. (2005). Organisatie, het pastorale beroep en supervisie. In W. Regouin & F. Siegers (Eds.), *Supervisie in opleiding en beroep. Verzameling tijdschriftartikelen uit de periode 1982-2002* (pp. 117-132). Bohn Stafleu van Loghum.

- Körver, J. (2009). Jezus Sirach als pastor en supervisor avant la lettre: de onmisbaarheid van ervaringsleren en pastorale supervisie in de opleiding van pastores en geestelijk verzorgers. In H. W. M. van Grol & P. J. van Midden (Eds.), *Een roos in de lente. Theologisch palet van de FKT. Opstellen aangeboden aan Panc Beentjes bij zijn afscheid als hoogleraar Oude Testament en Hebreeuws aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg* (pp. 127-135). Faculteit Katholieke Theologie.
- Körver, J. (2012). Het ritueel als de ziel van geestelijke verzorging in de psychiatrie. In P. J. Verhagen & H. J. G. M. van Megen (Eds.), *Handboek psychiatrie, religie en spiritualiteit* (pp. 481-491). De Tijdstroom.
- Körver, J. (Ed.). (2014). *In het oog in het hart. Geestelijke verzorging 2.1*. Valkhof Pers.
- Körver, J. (2016). Ritual as a house with many mansions. Inspirations from cultural anthropology for interreligious cooperation. *Jaarboek voor Liturgie-Onderzoek*, 32, 105-123.
- Körver, J. (2017a). Dood & Verderf? De bijdrage van geestelijke verzorging aan de beeldvorming over religie. *Religie & Samenleving*, 12(2/3), 160-181.
- Körver, J. (2017b). Het ritueel als een huis met vele kamers. Interreligieuze samenwerking en geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20(86), 24-33.
- Körver, J. (2018). Schoonheid van verval. Aandacht voor verlies, verdriet en vergankelijkheid. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 21(91), 22-29.
- Körver, J. (2019). Verdriet, verlies en vergankelijkheid. Een ander perspectief op zorg. In A. Smeets (Ed.), *Helende zorg. Een geïnspireerd perspectief op gezondheid en zorg* (pp. 117-128). Berne Media.
- Körver, J. (2020). The Science of the Particular. In R. Kruizinga, J. Körver, N. den Toom, M. Walton, & M. Stoutjesdijk (Eds.), *Learning from Case Studies in Chaplaincy. Towards Practice Based Evidence & Professionalism* (pp. 71-81). Eburon.
- Körver, J. (2021a). Kortetermijndenken, religie en onzekerheidstolerantie. Breder kijken en denken in een pandemie. *Religie & Samenleving*, 16(2), 91-114.
- Körver, J. (2021b, in druk). On Intimate Terms with the Virgin Mary. The Counterintuitive Space Offered by "Born of the Virgin Mary". In A. van Wieringen & M. Sarot (Eds.), *The Apostles' Creed: Born of the Virgin Mary*.
- Körver, J., Bras, E., & Walton, M. (2020). Geestelijke verzorging onder de loep. Elementen van zingeving en levensbeschouwing als aanknopingspunt voor de christelijke traditie? In S. Goyvaerts, K. de Groot, & J. Pieper (Eds.), *Over de hardnekkige aanwezigheid van het christendom* (pp. 140-156). Parthenon.
- Kruizinga, R., Körver, J., den Toom, N., Walton, M., & Stoutjesdijk, M. (Eds.). (2020). *Learning from Case Studies in Chaplaincy. Towards Practice Based Evidence & Professionalism*. Eburon.
- Kühnholz, W. (1975). Das Neue Testament. Dokument eines Trauerprozesses? *Wege zum Menschen*, 27, 385-404.
- Lanser, A. (2004). Interpretatie en integratie in supervisie. *Supervisie & Coaching*, 21(3), 106-118.
- Loenen, G. van (2016). Casestudy 'Moral injury'. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 19(82), 21-27.
- Loenen, G. van, Körver, J., Walton, M. N., & de Vries, R. (2017). Case study of 'moral injury'. Format Dutch Case Studies Project. *Health and Social Care Chaplaincy*, 5(2), 281-296.
<https://doi.org/10.1558/hsc.34303>
- Louis, É. (2019). *Ze hebben mijn vader vermoord* (R. Ghoos & J. P. van der Sterre, Trans.; 3 ed.). De Bezige Bij. (Qui a tué mon père. Paris: Edition du Seuil, 2018).
- Mann, S. (1988). *At Twelve. Portraits of Young Women. Introduction by Ann Beattie*. Aperture.
- Mann, S. (1992). *Immediate Family*. Aperture.
- Mann, S. (1994). *Still Time*. Aperture.
- Mann, S. (2003). *What Remains*. Bulfinch Press.
- Mann, S. (2005). *Deep South*. Bulfinch Press.
- Mann, S. (2009). *Proud Flesh*. Gagosian - Aperture.
- Mann, S. (2010). *The Flesh and The Spirit*. Aperture.
- Mann, S. (2016). *Hold still. A memoir with photographs*. Back Bay Books.

- Mann, S. (2018). *A Thousand Crossings*. Abrams Books.
- Metz, J. B. (2006). *Memoria passionis : ein provozierendes Gedächtnis in pluralistischer Gesellschaft*. Herder.
- Obbema, F. (2019). *De zin van het leven. Gesprekken over de essentie van ons bestaan* (6 ed.). Atlas Contact.
- Obbema, F. (2021). *Een zinvol leven. De mens en zijn verhaal*. Atlas Contact.
- Oosterhuis, H., & Huijbers, B. (1988). Delf mijn gezicht op. In *Gij die weet. Liederen voor de kerkdienst*. Stichting Leerhuis en Liturgie.
- Otten, W. J. (2016). Het zwaarst beveiligde kunstwerk. Over de portretkunst van Henk Hage. In H. Hage (Ed.), *Bewaakte ogenblikken. Portretten van longstay tbs'ers* (pp. 8-12). Uitgeverij Vantilt.
- Polanyi, M. (1967). *The tacit dimension*. Doubleday.
- Robbesom, D. (2017). 'Werken aan trage vragen'. *De woorden van Harry Kunneman*. Boom.
- Schön, D. A. (1987). *Educating the reflective practitioner. Toward a new design for teaching and learning in the professions*. Jossey-Bass Publishers.
- Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam. Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum.
- Shay, J. (2002). *Odysseus in America. Combat trauma and the trials of homecoming*. Scribner.
- Siegers, F. (1995). *Instellingsupervisie. Leren over werk in de context van leiden - begeleiden - (samen)werken*. Bohn Stafleu Van Loghum.
- Siegers, F. (2002). *Handboek supervisiekunde*. Bohn Stafleu van Loghum.
- Sundén, H. (1966). *Die Religion und die Rollen. Eine psychologische Untersuchung der Frömmigkeit*. Töpelmann.
- Sundén, H. (1975). *Gott erfahren. Das Rollenangebot der Religionen*. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn. (Människan och religionen. Stockholm: Verbum, 1961)
- Trigt, F. van (1961). *De verhalen over de aartsvaders: Genesis 11, 27-50, 26*. Lannoo.
- Trigt, F. van (1964). *Het epos van Israël. De verhalen over uittocht en woestijntocht*. Lannoo.
- Vanfleteren, S. (2015). Een man, een dorp, een week. In G. Verbelen (Ed.), *The Inner Circle of Europe* (pp. 300-301). Uitgeverij Hannibal.
- Verbelen, G. (2015). *The Inner Circle of Europe*. Hannibal Publishing.
- Vergouwen, L., & Westerink, H. (Eds.). (2021). *Woede, geweld en levensbeschouwing*. KSGV.
- Vosman, F. (2012). Geestelijke verzorging in transitie. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 15(68), 15-22.
- Walton, M. N. (2019). *Blest Practices. Rede ter gelegenheid van het afscheid van Martin Walton*. PThU.
- Walton, M. N. (2020). Let op uw woorden. Voorstellen voor een concretere vaktaal voor geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 23(100), 61-66.
- Walton, M. N., & Körver, J. (2017). Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care. A description and theoretical explanation of the format and procedures. *Health and Social Care Chaplaincy*, 5(2), 257-280. <https://doi.org/10.1558/hsc.34302>
- Wenders, W. (1987). *Der Himmel über Berlin*. A-Film Home Entertainment.
- Werner, H. (1957). The concept of development from a comparative and organismic point of view. In D. B. Harris (Ed.), *The concept of development. An issue in the study of human behavior* (pp. 125-148). University of Minnesota Press.
- Witteveen, A., Korver, T., & Achterhuis, H. (Eds.). (2004). *Arbeid, tijd en flexibiliteit*. Scriptum.
- Zwaard, W. van der (2021). *Omwille van fatsoen. De staat van menswaardige zorg*. Boom bestuurskunde.